



An Investigation into Women's Seals based on the Documents of Astan Quds Razavi from Safavid to Pahlavi Periods

Ameneh Mousavi¹

Abstract

The credibility of a document depends on its seal. The issue can be seen sealed by people's names in many documents such as the documents of Astan Quds Razavi administrative sections. All over history, the seal stamps have had artistic features and showed various religious, social, cultural, and political aspects of their holders. Women as part of the society had stamps and their stamps had special features based on their social position. Since signature was replaced seals in Pahlavi period, women and men who have not been literate continued to use their own seals, and this issue has continued until now. This study tried to explore the form and content of women's seals, identify their features, and compare them with men's seals, considering their social status. It also tried to examine the seals of working women with those of other women considering the kind of document. The results showed that until the Qajar period, the seals of middle and lower-class women were less common because of their religious limitations in being present in all activities of society. Over the period, their seals can be found to be usually on behalf of a lawyer, but court women in all period have always had one or some seals, which are mentioned in some documents. During the Qajar era, when seal become popular among various groups of the society, women's seals became valid and was considered as valid as men's seals, though their seals differed to some extent in terms of the crown, shape, decorations, place, and type of document, and even the degree of crediting.

Keywords: Seal, Women, Document, Astan Quds Razavi, Features of Seal, Jobs

1. MA in History of Civilization, Researching Expert in the Organization of Libraries, Museums and Documents Center Of Astan Quds Razavi; amenehmou69@gmail.com.



نگرشی به مهر زنان با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی از دوره صفویه تا پهلوی

آمنه موسوی^۱

چکیده

اعتبار سند به برخورداری از مهر در آن است که توسط افراد، در بسیاری اسناد از جمله اسناد تشکیلات اداری آستان قدس مشاهده می‌شود. این مهرها در طول تاریخ علاوه بر ویژگی‌های هنری، بیان‌کننده جنبه‌های مختلف اعتقادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است. زنان نیز به عنوان قشری از جامعه، دارای مهر بودند که مهرهایشان با توجه به جایگاه اجتماعی آنان و در مقایسه با مهر مردان، از ویژگیهای خاصی برخوردارند. در دوره پهلوی که امضا جایگزین مهر شد، زنان و مردانی که سواد خواندن و نوشتن نداشتند، همچنان از مهر استفاده می‌کردند و این روند نیز تاکنون ادامه یافته است. هدف از این پژوهش، شناخت ویژگی‌های مهر زنان به لحاظ ساختاری و محتوایی و مقایسه آن‌ها با مهر مردان، با توجه به موقعیت اجتماعی‌شان و همچنین بررسی مهر زنان شاغل و عوام بر اساس انواع اسناد است. بر این اساس، پژوهش به روش بررسی و تحلیل اسناد خواهد بود. نتایج نشان می‌دهد، اگرچه تا دوره قاجار مهر زنان قشر متوسط و پایین به دلایل عدم حضور شرعی و عرفی آنان در اجتماع کمتر و معمولاً به نیابت از مهر وکیل است، اما زنان درباری در هر دوره‌ای همواره یک یا چند مهر داشته‌اند که در برخی از احکام و اسناد ممه‌ور می‌کردند. در زمان قاجاریه با عمومیت یافتن مهر در بین اقشار جامعه، مهر زنان نیز مقبولیت یافته و تا حدودی هم‌ردیف مهر مردان قرار گرفت، اما در مقایسه با مهر مردان برخوردار از تفاوت‌هایی به لحاظ سجع، شکل، تزئینات، محل و نوع سند و حتی میزان اعتباربخشی سند هستند.

واژگان کلیدی: مهر، زنان، اسناد، آستان قدس رضوی، ویژگی‌های مهر، مشاغل

۱. کارشناسی ارشد تاریخ تمدن، کارشناس پژوهش اداره اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ایران؛ amenehmou69@gmail.com

سال اول، شماره دو، دوره جدید، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

مقدمه

مهر در واقع، حکم شناسنامه امروزی را برای افراد در گذشته داشت، به همین جهت مهر هنوز نقش و اهمیت خود را در اعتبار بخشیدن به انواع سند، حفظ نموده است. با تحقیق و بررسی بر روی مهرها، می‌توان به اطلاعاتی پیرامون اوضاع اجتماعی، فرهنگی و هنری، اقتصادی و اعتقادی و اخلاقی در مورد پیشینیان دست یافت. اما سهم زنان به دلیل حضور کمتر آنان در اجتماع، بسیار کم‌رنگ است. از طرف دیگر، با توجه به این‌که زنان نیمی از جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند، از گذشته تاکنون همیشه در صحنه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و غیره همگام با مردان به صورت غیرمستقیم حضور داشته‌اند، اما نقش و جایگاه آنان در طول تاریخ چندان مورد توجه نبوده و به جایگاه و تأثیرگذاریشان در عرصه‌های مختلف تاریخی، آن‌گونه‌که باید توجهی نشده است. بخش عمده‌ای از اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی، اختصاص به امور زنان دارد که در تعداد قابل توجهی از آن‌ها، مهر زنان مشاهده می‌شود. در حدود ۵۱۶ شماره اموالی از اسناد فوق به مهر زنان برمی‌خوریم. در این اسناد، بیشتر مهرها که به دوره قاجار و پهلوی مرتبط است، مربوط به کمک‌های آستان قدس به افراد مستحق از جمله زنان، عریضه‌ها و درخواست کمک افراد از آستان قدس و قبض‌های رسید پرداخت مواجب، مستمری، شهریه و انعام است.

پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه، بیشتر مربوط به مهر مردان و زنان درباری بوده و از مهر زنان در قشرهای متوسط و پایین جامعه، اطلاعات اندکی وجود دارد و از آنجایی‌که مهرهای موجود در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی، مهرهای اقشار مختلف مردم از جمله زنان در همه سطوح را در بر دارد، پژوهش حاضر سعی دارد به بررسی مهر زنان و مقایسه آن‌ها با مهر مردان، با استناد بر این اسناد در دوره‌های صفویه تا پهلوی اول بپردازد و بر این اساس در پژوهش حاضر سؤالات اصلی عبارت‌اند از: ۱. انواع مهرهای زنان موجود در منابع و اسناد آستان قدس رضوی در ادوار مختلف صفویه تا پهلوی چگونه است؟ ۲. تفاوت بین مهر زنان و مردان در ادوار مختلف تاریخی چگونه است؟ و سؤالات فرعی عبارت‌اند از: ۱. ویژگی‌های مهر زنان به لحاظ شکل، نقوش، سجع و محل درج مهر زنان درباری و مرفه و همچنین زنان قشر متوسط و پایین جامعه چگونه است؟ ۲. میزان اعتبار سنجی مهر زنان در دوره‌های مختلف چگونه بوده و در چه اسنادی مهر آنان مشاهده می‌شود؟

پیشینه پژوهش

تاکنون کتاب‌ها و مقالاتی که در رابطه با مهر نوشته شده، بیشتر به معرفی مهر پادشاهان، صاحب‌منصبان، مشاغل و القاب مختلف در ادوار تاریخی و ویژگی هنری آن‌ها اشاره دارد و معرفی مهر زنان در آن‌ها بسیار کم‌رنگ است، به طوری که فقط به چند نمونه از تصاویر مهر زنان درباری و زنان عادی اشاره دارند. از جمله آن‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود: کتاب مهر و حکاک‌های ایران نوشته محمد جواد جدی، دانشنامه مهر و حکاک‌های نوشته محمد جواد جدی، کتاب مهرهایی از جنس عشق نوشته محسن احتشامی و عبدالحسین نوایی در کتاب مهدعلیا به روایت اسناد به معرفی چند نمونه از مهرهای مهدعلیا پرداخته است. کتاب تربیت پاکان در معرفی اسناد و وقف‌نامه‌ها، چند مهر زن وجود دارد. مقالات «نقش مایه زن بر روی مهرهای ایران از دوره پیش‌خطی تا پایان دوره ساسانی» نوشته نصرالملوک مصباح اردکانی و ابوالقاسم دادور، «زنان فرمانروا در دولت‌های اسلامی» نوشته فائزه توکلی، «تحلیل نقش اجتماعی زنان در جوامع سلوکی و اشکانی بر اساس مطالعه مهرها و اثر مهرها» از کمال‌الدین نیک‌نامی، «بررسی مهرهای زنان در دوره قاجار» نوشته اکرم محمدی زاده، «گنجینه مهر رضوی معرفی مهرهای موجود در اسناد آستان قدس رضوی» نوشته آمنه موسوی، از دیگر پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه است. با توجه به این‌که کتاب مذکور موضوعات مختلف در زمینه مهر را شامل می‌شود، پژوهشگر این اثر به بررسی مهر زنان به صورت مختصر پرداخته است. از آنجایی که پژوهش حاضر به صورت اختصاصی به تحقیق درباره مهر زنان پرداخته، لذا جایگاه مهر این قشر از افراد جامعه و ویژگی‌های آن در مقایسه با مهر مردان با استناد بر اسناد آستان قدس رضوی، با دقت و اهتمام بیشتری مورد بررسی قرار گرفته است.

روش پژوهش

در این پژوهش، مهر زنان موجود در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس، براساس دوره تاریخی، به روش بررسی و تحلیل اسناد و منابع، مورد مطالعه و تحقیق قرار گرفت. در ارجاع برخی از شماره اموالی‌ها، به دلیل این‌که در اکثر صفحات یا برخی از صفحات تکرار شده، شماره صفحه درج نشده است. همچنین تصاویر معرفی شده، در متن سند، معرفی و ارجاع داده شده است.

مهر زنان در اسناد آستان قدس رضوی در دوره صفویه و افشاریه

در دوره صفویه و افشاریه، بیشتر زنان به دلیل حضور کمتر در اجتماع، مهری مستقل برای خود نداشتند. از طرف دیگر، میزان اعتبارسنجی مهر آنان در محاکم شرع، به مراتب کمتر از مردان بود. اما این بدان معنا نیست که مهری از زنان وجود ندارد، بلکه زنان درباری و طبقات بالای اجتماع و افرادی که از سواد خواندن و نوشتن برخوردار بودند، مهر مخصوص به خود داشته‌اند. آنان برای خرید ملک، وقف املاک یا صدور احکام و یا رسید قبض از مهرشان در اسناد استفاده می‌کردند. در منابع و اسناد مهر این گروه از زنان نیز، بسیار اندک و انگشت شمار است.^۱ سجع مهر گوهر سلطان دختر شاه اسماعیل صفوی: «پرورده ظل عصمت رب جلیل / گوهر سلطان بنت شاه اسماعیل». (جدی، ۱۳۹۲: ۴۳۴)

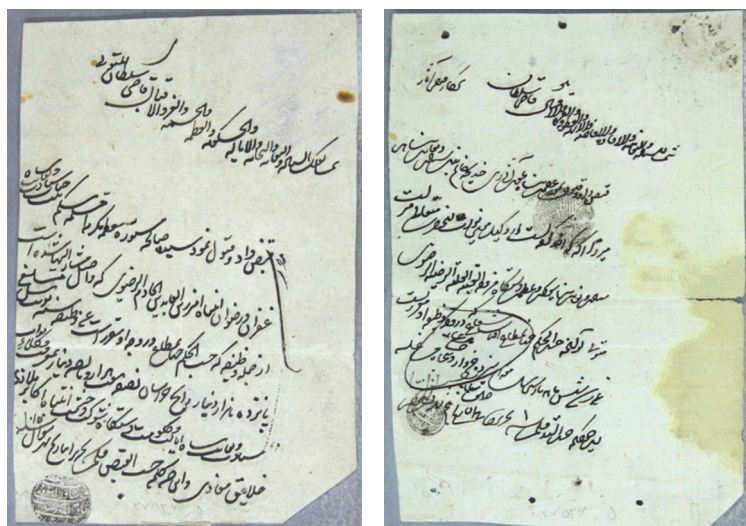
در وقف‌نامه قریه خلایز که از طرف «زینب بیگم»، دختر «شاه طهماسب اول» در ۹۹۷ ق وقف شده است، مهر او در انتهای وقف‌نامه درج و سجع آن «بنت شاه دین طهماسب» است. در بالای مهر عبارت «ما نسب الی فیه صحیح حرره زینب بنت طهماسب صفوی الحسینی الموسوی» نوشته شده است. دو نفر از مردان نیز به عنوان شهود، وقف‌نامه را مهور نموده‌اند. مهرشهود: الف: «یا وهاب». در بالای مهر عبارت: «أنا من الشاهدین» ب: «سلطان ابراهیم» در بالای مهر نوشته شده: «سلطان ابراهیم بن حیدر الشریف الحسینی عفی علیهما». (هدایتی، ۱۳۴۴: ۹۵-۹۶)

یک نمونه سند نیز، مربوط به دعاوی تنها بازمانده میرزا محمد حسین در امر تولیت شرعی، بر اساس استشهاد از علماء و رجال وقت است که در آن مهری وجود دارد، مربوط به رقیه سلطان علویه رضویه صبیبه مرحوم آقا سید حسین نواده مرحمت پناه آقا میرزا سید احمد رضوی، متولی شرعی حرم حضرت معصومه (س) و مسجد آن، زوجه مرحوم جناب حاجی آقا تقی ولد مرحمت پناه آقا سید جعفر سرکشیک سرکار فیض آثار است. سجع مهر او «کنیز بضعه موسی رقیه رضوی» است. در مورد شکل و نقوش مهرهای فوق، مطلبی ذکر نشده است. گواهان این سند، دو نفر به نام‌های حاج سید محمد حسین و خانلرخان اعتصام الملک است. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۰۵: ۱۱۹/۱)

۱. برای نمونه می‌توان به ترکان خاتون از زنان دربار خوارزمشاهی اشاره کرد. راوندی به نقل از کتاب سیرت جلال الدین، در توصیف دیوان انشای یکی از زنان درباری به نام ترکان خاتون چنین آورده: هفت تن از دانشمندان مشهور در دیوان انشای او مشغول به کار بودند. طغرای فرامین وی «عصمت الدنیا والدین الغ ترکمان ملک النساء العالمین» بود و علامت آن «اعتصمت بالله وحده» بود و در فرامین، آن علامت را به خط جلی و بسیار زیبایی می‌نوشتند، به طوری که جعل آن امکان نداشت. (راوندی، ۱۳۶۷: ۴/۴۱۱) اگرچه در مطالب فوق سخن از مهر او به میان نیامده، ولی به طور قطع می‌توان گفت، چنین فردی که ریاست دیوانی را بر عهده داشته، دارای حداقل یک مهر بوده است.

وقف نسخه‌ای از مصحف شریف که آن را مادر شاه سلیمان صفوی برآستانه مقدسه وقف کرده و مهرش بر آن درج شده است. سجع مهر او: «از فاطمه مادر سلیمان / دارد در حشر چشم احسان» و سجع مهر شاهد در این سند: «یا باقرالعلوم» است. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۰۵: ۶۸/۱، ۳۱۹) اگرچه مدرسی طباطبایی به شکل و نقوش آن اشاره‌ای نکرده، اما محمدجواد جدی مهر او را چهارگوش با خط نستعلیق ذکر می‌کند. نقش این مهر بر قرآن وقفی، در موزه آستانه حضرت معصومه (س) قم موجود است. (جدی، ۱۳۸۷: ۴۳۴)

اطلاعات در مورد مهر زنان در دوره صفویه و افشاریه، با توجه به اسناد تشکیلات اداری آستان قدس بسیار اندک است. در این دو دوره، بیشتر شاهد مهر مردان به نیابت از زنان هستیم. به عبارت دیگر، زنان مردی از خویشان نزدیک را به وکالت برمی‌گزیدند تا به جای او سند را مهور نماید. مصداق این سخن، سندی است مربوط به دوره افشاریه با شماره ۳۶۴۳: ۲، که بدین مضمون است. «قبض به تاریخ شهر صفر سنه ۱۱۷۶ق به مهر آقا صادق زوجه کلثوم بیمارداران، در مجموع یک خروار و ۶ من شامل یک خروار و ۴۴ من غله و ۱۶ من ارزن». با دقت در این سند، مشخص می‌شود، کلثوم نامی که پرستار دارالشفاء بوده و قبلاً موجب جنسی دریافت نموده، سند قبض وصول او را همسرش مهر نموده و گزارش آن در این سند به تاریخ فوق ثبت شده است (تصاویر ۱-۲) در بررسی اسناد تشکیلات آستان قدس رضوی مربوط به این دو دوره، مهری از زنان درباری مشاهده نشد.



تصاویر ۱-۲: دو نمونه سند قبض وصول مربوط به زنان

به‌طورکلی در ۶۱ شماره اموالی از اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی با موضوع مربوط به پرداخت مستمری و وظیفه به زنان در دوره صفویه، فقط چند نمونه انگشت شمار از مهر زنان قشر متوسط وجود دارد. این افراد پس از دریافت وظیفه و مستمری، سند قبض وصول را ممهور کرده‌اند. برای نمونه، در سندی مربوط به ۱۰۸۳ق مهری بیضی‌شکل با تزیینات ساده اسلیمی، درگوشه سمت چپ پایین سند وجود دارد. این مهر با سجع «فاطمه سلطان حسینی ۱۰۸۲ق» است. او دختر میر بهاء‌الدین از کارکنان آستان قدس بوده که پس از دریافت مستمری، سند را ممهور نموده است. در متن سند آمده: «سیادت و عصمت پناه، المسماه فاطمه سلطان بیگم صبیبه مرحمت پناه میر بهاء‌الدین». (ساکماق، ۲۸۶۰۰: ۱۱، ۹)، سجع مهر او «توکل علی‌الله شهریانو» است. (ساکماق، ۲۸۸۱۹: ۱۲) در سند دیگری، خیرالنساء دختر بدیع‌الزمان مهرداد آستان قدس، وظیفه پدرش را دریافت و سند را مهر زده است. سجع مهرش «خیرالنساء بنت بدیع‌الزمان موسوی» است. (ساکماق، ۲۸۶۶۲: ۱۷، ۳) زینب خانم با سجع مهر «[...] عبده زینب خانم» که مستمری دریافت کرده است. (ساکماق، ۲۸۱۹۹: ۱) شاه موجود با سجع «محمد رسول‌الله عبده شاه موجود» است (ساکماق، ۲۸۶۴۵: ۷۳) در ذیل دو نمونه سند معرفی می‌شود.

در مضمون سندی به تاریخ ۱۰۱۵ق آمده است: «شمسا لفلک للسیاده والنقابہ والنجاه والایاده و الحکومه والعظمه والحشمه والعزوالاقبال قاضی سلطان المتولی، قبض داد و قبول نمود، سیده صالحه، ستوده، معظمه، مکرمه، مسلمه بیگم بنت جناب سیاده و نقابت پناه، غفران و رضوان انتباه، میرزا زین‌العابدین الخادم الرضوی که واصل مشارالیها شده است، از جمله وظیفه که حسب‌الحکم جهانمطاع که در وجه او مقرر است. عن وظیفه سنه یونت‌ئیل مبلغ پانزده هزار دینار رایج خراسان، نصفه هفت هزار و پانصد دینار بمعرفت وکلاء نواب سیادت و نقابت پناه ایالت و حکومت دستگاه شوکت وحشمت انتباه، اکابر ملاذی، خلاق معاذی، و این چند کلمه حسب‌القبض قلمی شد. تحریراً به تاریخ شهرشوال ۱۰۱۵ق». در این سند، سجع مهری که در واقع متعلق به یکی از صاحب منصبان آستان قدس بوده، با مضمون «محب شاه ولایت که سرور دوسراست / خادم روضه امام رضا است» درج شده است و به نظر می‌رسد، سند را تأیید نموده است. در صفحات دیگر از همین شماره اموالی، شاه بیگم بنت امیر عبدالکریم متولی آستان قدس رضوی، خنزا آغا بنت محمد خادم رضوی و نتیجه مریم بیگم مستمری دریافت کرده‌اند، ولی هیچ‌کدام خود، سند را ممهور نکرده‌اند. (ساکماق، ۲۷۸۲۶: ۵، ۷، ۹، ۱۵)

در تعدادی زیادی از اسناد صفویه، مربوط به قبض وصول پرداخت وظیفه، مستمری و شهریه به زنان، نام آنان فاقد مهر ذکر گردیده که در مواردی، افراد دیگری به نیابت از آنان سند را مهر کرده اند. (ساکماق، ۲۷۵۲۶: ۵؛ ۲۸۳۶۱: ۵؛ ۲۸۳۲۰: ۲۱؛ ۲۸۶۱۶؛ ۲۸۶۳۴: ۵؛ ۲۷۹۹۵: ۱، ۱۶؛ ۴۴۷۱۲: ۱۱؛ ۴۴۶۹۵: ۵) مضمون تعدادی از اسناد، به نام پدر، همسر، برادر، سیادت و شغل آنان اشاره دارد. به این ترتیب، مشخص می شود که زنان ذکر شده در سند، از خویشان درجه یک کارکنان و صاحب منصبان آستانه هستند که مستمری و وظیفه پدر یا همسرشان را پس از فوت آنان دریافت کرده اند. به طور مثال، در سندی آمده است: «عصمت و عفت پناه شرف جهان بیگم بنت مرحمت و مغفرت پناه میرزا بدیع الزمان موسوی» این فرد از صاحب منصبان آستانه و مهردار بوده است (ساکماق، ۳۰۴۳۶: ۱۱)، سیده صالحه فخرنساء بیگم بنت محمد خادم الحسینی (ساکماق، ۲۸۱۰۶: ۱۱)، عصمت پناه و عفت دستگاه، سیده معظمه خدیجه خانم بنت سیادت و نقابت پناه امیرزاکه (اسم) مهردار موسوی (ساکماق، ۲۷۹۹۱: ۱)، سیده صالحه عقیقه حاجیه، زوجه سیادت و مغفرت پناه امیر دوست محمد کتابدار و مهری که به جای او بر سند درج شده، با سجع «محمد نبی الله علی ولی الله» است. احتمال دارد، این مهر متعلق به پدر یا همسرش بوده باشد. (ساکماق، ۴۴۷۱۷: ۳) خیرالنساء زوجه ملا احمد معلم است. (ساکماق، ۲۸۳۶۱: ۵) گاهی حتی نام زنان در سند، ثبت نشده است. برای نمونه در سندی آمده است: «صبیه امیر سید علی کاغذگر» فقط مهر رضی الدین محسن انجو قاضی و شیخ الاسلام آستان قدس در سند مشاهده می شود. (ساکماق، ۲۸۳۶۰: ۳)

در میان اسناد دوره افشاریه، فقط ۱۷۶ شماره اموالی با موضوع زنان مستمری بگیر و وظیفه بگیر وجود دارد و در بین آنها، فقط سجع مهر یک نفر از زنان در سند دیده می شود. در دو نمونه سند، سجع مهر «زهره بانو» در گوشه سمت چپ پایین سند، به صورت بیضی مشاهده شد. این مهر مربوط به زهره بانو، بیماردار زنانه دارالشفاء آستان قدس رضوی است، اما سجع مهرش مخشوش و ناخواناست. (ساکماق، ۳۰۴۰۰: ۶؛ ۳۵۷۷۳: ۵) در وقف نامه ای مربوط به دوره افشاریه در تاریخ ۱۱۶۲ ق واقف آن رقیه خانم همسر آقا محمد جعفر شریف سبزواری است. وقف املاکی واقع در مزارع خیرآباد، گناباد، قاسم آباد و متعلقات آن است. مهر او در پایین وقف نامه به صورت بیضی و تزئینات ساده، بدون تاریخ و با سجع «یا رب بحق بسم الله، نصیب رقیه کن بیت الله» درج شده است. رقیه خانم خود نیز، متولی این موقوفه بوده است. مهر دیگری وجود دارد که مربوط به شهود است. مهرشهود در این سند،

مهر: الف: بسم الله الرحمن الرحيم (؟) ب: عبده ابوطالب حسینی (؟) پ: فاطمه سلطان بیگم بنت میرشجاع الدین محمود باسجع «اشرف کنیز فاطمه ۱۱۴۶ق». (ساکماق، ۱۹۴۴: ۵۵) سجع مهرماه رخ دختر شاه بر اساس منابع: «بر زمین سائید مهرماه رخ / بنت سلطان سلاطین شاه رخ». (جدی، ۱۳۹۲: ۴۳۴)

مهر زنان در منابع و اسناد دوره قاجار و پهلوی

مهر زنان درباری و قشر مرفه جامعه

در دوره قاجاریه، با عمومیت یافتن مهر در بین افشار مختلف جامعه، عموم زنان نیز دارای مهر شدند. مهر زنان بیشتر در اسناد مبیاعه نامه ها، وقف نامه ها، اجاره نامه ها، قبض وصول دریافت مستمری، مقرری، وظیفه، مواجب کارکنان و وابستگان آنان از آستانه، عریضه ها و درخواست کمک از آستانه توسط فقرا و زوار، مشاهده می شود. حدود ۵۱۰ شماره اموالی از اسناد تشکیلات اداری آستان قدس، در دوره قاجار و پهلوی، به مهر زنان اشاره دارد. به طور کلی، مهر زنان در این دو دوره را می توان، به سه دسته تقسیم کرد که به شرح ذیل است.

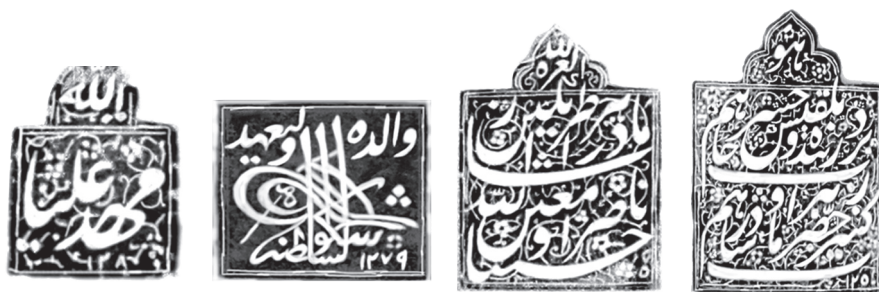
زنان درباری نقش بسیار مهمی، در سرنوشت برخی از امور مربوط به دربار و مملکت داشتند. از آنجایی که این افراد، با سواد و برخی از آنان اهل سیاست بودند، به صورت مستقیم و غیرمستقیم، یعنی با ترغیب شاه در امور داخلی کشور دخالت می کردند. بیشتر مهرهای برجای مانده از این قشر، مربوط به زنان درباری یا زنان صاحب منصبان است. در کتاب مهرهایی از جنس عشق، تعدادی از مهرهای زنان، فاقد نام و نشان یا سمت معرفی شده اند. مؤلف این اثر آورده است: «در لابلای سندهای قدیمی، به ندرت به سندی برمی خوریم که مهری از زنان را بر خود داشته باشد و با توجه به شرایط اجتماعی آن زمان، کاملاً طبیعی است. در دوره قاجار، زنانی که از خانواده های مرفه بوده اند، مهر داشته اند و تنها در مواردی از آن استفاده کرده اند که خواسته اند سهم الارث وکالت و مواردی از این دست را تأیید کنند. این افراد، چون القاب خاصی نداشته اند، مهرهایشان با اسم کوچک یا مصطلحشان ساخته شده است. طراحی این گونه مهرها، ساده و نکته چشمگیری در آن ها دیده نمی شود. مثل مهرهای: شاهزاده خانم ۱۲۷۲، ملک تاج ۱۳۱۰، فاطمه کرباسی، مهین بانو ۱۳۲، نیمتاج ۱۳۲۱، قمرتاج» این اسامی مربوط به مهرهای دوره قاجار و پهلوی است. (احتشامی، ۱۳۸۳: ۵۷-۵۸) در کتاب دانشنامه مهر و حکاک در ایران نیز، چند نمونه از مهر زنان دربار معرفی شده، که شامل موارد ذیل است.

سجع مهرهای مهدعلیا مادر ناصرالدین شاه: ۱. در بالا «العزه لله، سزده رشک برد مه برفعت جاهم/ کنیز فاطمه و مادر شاهنشاهم ۱۲۷۶ق». ۲. مهر دیگر به شکل چهارگوش و خط نستعلیق: «حسبناالله ناصراً و معین/ مادر شاه را طراز نگین». او مهری دیگری با همان مشخصات و با تفاوت در بخش کتیبه دارد. ۳. «ملک النساء العالمین/ عصمت الدنیا و دین». ۴. «شه جم نگین را مهین مادرم ۱۲۶۴ق». ۵. «ولیعهد شه را مهین مادرم». سجع مهرهای شکوه السلطنه همسر ناصرالدین شاه و مادر مظفرالدین شاه قاجار: ۱. «شکوه بنت شعاع شکوه السلطنه مادر/ ولیعهد کربلایی شکوه مشهدی شکوه، شکوه السلطنه». ۲. «شکوه بنت شعاع ۱۲۸۱». ۳. «کربلایی شکوه ۱۲۸۷ق». ۴. «والده ولیعهد شکوه السلطنه ۱۲۷۹». ۵. «شکوه السلطنه ۱۲۸۳». ۶. «مشهدی شکوه». (جدی، ۱۳۹۲: ۱۳۴-۱۳۸؛ محمدی زاده، ۱۳۹۹: ۷-۳)

مهرهای زنان درباری با توجه به موقعیت و جایگاه آنان، همانند مهریادشاهان و شاهزادگان، دارای زیبایی خاصی است. بنابراین، مهر این گروه از زنان نه تنها تفاوتی با مهر مردان ندارد، بلکه از اعتبارسنجی بسیار بالایی نیز برخوردار است. یکی از آنها، مهدعلیا مادر ناصرالدین شاه قاجار است. خط مورد استفاده در مهر زنان نستعلیق، نستعلیق شکسته، ثلث و نسخ است. تعدادی از مهرهای شکوه السلطنه به خط طغرا مزین شده است. (همان: ۴، ۸)

چند سند درباره دعاوی تنها بازمانده میرزا محمدحسین در امر تولیت شرعی بر اساس استشهاد علماء و رجال وقت وجود دارد که در آن رقیه سلطان علویه رضویه، صبیحه مرحوم آقا سید حسین نواده مرحمت پناه آقا میرزا سید احمد رضوی، متولی شرعی حرم حضرت معصومه (س) و مسجد، آن را مهور نموده است. سند در واقع، عریضه‌ای مربوط به ۱۲۸۴ق است. سجع مهر او: «کنیز بضعه موسی رقیه رضوی» است. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۰۵: ۱/۲۴۱) مهر زنان در اسناد آستان قدس در این دو دوره، مربوط به فروش ملک، قبالة ازدواج، تقسیم ارث، مبیعه نامه، وقف نامه ها، استشهاد نامه ها، پرداخت مواجب زنان شاغل در آستان قدس همچون مریم بخورسوز ایام زنانه، پرداخت وجوهات نقدی و مخارج متفرقه آستان قدس، دریافت وجوهات نقدی و جنسی از محصولات و حق الشرب، صورت عریض و درخواست های فقرا و زوار داخلی و خارجی، هدایا، صورت نذورات تحویلی به آستان قدس، وکالت نامه، طومار تقسیم نان و ماحضری کارکنان، تحویل وجوهات نقدی و جنسی به تحویلدار و مخارج صورت گرفته که در برخی از آنها، مهر زنان درج شده است.

در اسناد فوق، شاهد چهار نمونه مهر، از زنان درباری هستیم. دو نمونه از آن‌ها متعلق به مهد علیا ملکه و مادر ناصرالدین شاه و یک نمونه مربوط به شکوه السلطنه، مادر مظفرالدین شاه و نمونه دیگر نیز، مهر بلقیس، همسر ناصرالدین شاه است. شکل هر دو مهر مهد علیا، محرابی و با خط نستعلیق است. از مضمون این اسناد پیداست، زنان درباری در برخی موارد به صدور حکم اقدام می‌نمودند. سندی مربوط به نامه مهد علیا به مجلدالملک متولی آستان قدس و خواهش او مبنی بر افزایش حقوق نقدی و جنسی آقا سید محمد زیارت‌نامه‌خوان باشی، مهر به شکل چهارگوش محرابی کوچک با سجع «الله مهد علیا ۱۲۸۰ ق» است. (ساکماق، ۱۱۳۴۹۱) سند دیگر مربوط به نامه مادر ناصرالدین شاه به آقا سید محمد زیارت‌نامه‌خوان باشی آستان قدس، مبنی بر این‌که پس از ورود محمدحسن خان حامل روپوش ضریح مطهر و تشریفات مخصوص، مجلدالملک پس از ذکر مصیبت در حرم، برای شاه دعا نمایند. مهر به شکل چهارگوش محرابی بزرگ با سجع «العزه: حسبنا الله ناصرًا و معین / مرا مادر شاه طراز نگین ۱۲۸۵ ق» است. (ساکماق، ۱۱۳۴۹۲) در سندی دیگر با موضوع نامه شکوه السلطنه مادر مظفرالدین شاه به سید محمد زیارت‌نامه‌خوان باشی و سفارش او در خدمت و دعاگویی و اعلام سفارش به دبیرالملک در مورد نهار و شام، سجع مهر او «شکوه السلطنه والده ولیعهد ۱۲۷۹ ق» به خط طغرا است. (ساکماق، ۱۱۳۴۸۶: ۱) در سندی با عنوان حکم بلقیس خانم، همسر عباس میرزا و مادر محمدشاه قاجار، مبنی بر ترتیب امر تولیت و محافظت از اسباب موقوفه مزار عباس میرزا، تعیین حقوق، مواجب، مصارف مورد نیاز و تعویض امر تولیت مزار مذکور به آقا سید محمد و آخوند ملا رحیم است. سجع مهر بلقیس، همسر عباس میرزا نیز «هو بنده بلقیس بر در حسرت جاهم / کنیز حضرت زهرا و مادر شاهم ۱۲۵۰ ق» به خط نستعلیق است. این سه مهر، دارای نقوش اسلیمی و از کیفیت خوبی برخوردار هستند. (ساکماق، ۱۱۳۴۸۳: ۱؛ ۱۱۳۴۸۶: ۱؛ ۱۱۳۴۹۱: ۱؛ ۱۱۳۴۹۲: ۱) سندی دیگر، توصیه‌نامه‌ای است از طرف زبیده خانم بنت دوستی چوپان همسر ناصرالدین شاه با لقب امین‌اقدس جهت موافقت با بازگشت سید کاظم ضابط به منصب خادمی آستان قدس رضوی که سجع مهر او «امین اقدس» بود. (ساکماق، ۲۰۴۳۳: ۱) (تصویر ۳)



تصویر ۳: نمونه مهر زنان درباری

مهر زنان شاغل در آستان قدس رضوی بر اساس اسناد دوره قاجاریه و پهلوی اول

زنان شاغلی که در تشکیلات آستان قدس در دوره قاجاریه، دارای مهر بودند عبارت‌اند از بیماردار یا پرستار دارالشفاء، امینه دارالشفاء، رخت‌شور، ضابطه مسجد زنانه. مهر این‌گروه از زنان فقط در اسناد قبض رسید، برای دریافت مواجیشان مشاهده می‌شود. (جدول ۱، تصویر ۴) در سندی با عنوان پرداخت موجب به کارکنان وابسته به آستان قدس در ۱۲۶۸ق، به دو زن با نام‌های «نه‌نه خانم ضابطه مسجد ریاض» و «کربلایی شهربانو ضابطه مسجد ریاض» اشاره می‌شود. (ساکماق، ۱۳۷۷: ۱۱) این دو نفر که جزو کارکنان آستانه بودند، موجب جنسی ماهانه خود را به میزان ۸ من غله دریافت کرده و سند را ممهور کرده‌اند. دو نمونه مهر در سند فوق به شکل بیضی متوسط، با تزئینات ساده اسلیمی و تاریخ نامشخص وجود دارد. نکته قابل توجهی که در این سند وجود دارد، این است که در متن سند، واژه مسجد ریاض ثبت شده، در حالی که در سجع مهر «مسجد زنانه» حک شده است. از بررسی اسناد و تحقیق در تاریخ مسجد زنانه چنین برمی‌آید که «مسجد ریاض» در واقع همان «مسجد زنانه» است، ولی به نام «مسجد زنانه» مشهور بوده است (تصویر ۴). در سجع مهر بیضی شکل یکی از زنان آمده: «خدمه مسجد زنانه شهربانو عاجز». واژه عاجز که به عنوان شهرت در مهر حک شده، ممکن است به معنی ناتوان و درمانده باشد. همچنین در سندی نیز نام این دو نفر به عنوان موجب بگیر آمده است. (ساکماق، ۱۳۸۴: ۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی اسناد زنان شاغل»، سندی مربوط به ۱۲۹۹ق معرفی شده که در پایان نوشته، دو نمونه مهر مربوط به خدمه آستانه مبارکه شاغل در مسجد زنانه، درج شده است. سجع این دو مهر «ضابطه ۱۲۹۱» و «ضابطه علویه ۱۲۹۱» است. (طلایی، ۱۴۰۰: ۲-۳/۱۶۷) در سند شماره ۱۷۱۱۲: ۱۵۳، به مهر «ملا باجی» اشاره دارد که به نظرمی رسد او قرآن‌خوان یا مکتب‌دار بوده است. در سندی، مربوط به دریافت موجب نایب‌الخدمه شرف‌السلطنه در ۱۳۱۹ق با مضمون

ذیل آمده: «وصول دریافت موجب نواب علیه عالیہ، شرف السلطنہ در وجہ نایب نواب علیہ عالیہ معظم لها، مبلغ ۴ تومان نقد و ۳ خروار گندم». مهر او در گوشه سمت چپ پایین سند، با سجع «امینہ صغرا ۱۳۱۸ق» و تزئینات ساده درج است. (ساکماق، ۱۷۱۰: ۳) لازم به ذکر است، عزت الملوک شرف السلطنہ بنت امامقلی خادمہ ضریح بودہ وتاریخ فوت او ۱۳۳۴ق است. او امینہ صغرا را بہ جای خود بہ عنوان نایب الخدمہ برای خدمت ضریح می فرستاد. (جدول ۱)

جدول ۱: اسامی زنان شاغل بر اساس اسناد بہ ہمراہ مهرشان در دورہ افشاریہ و قاجاریہ (ساکماق، ۱۵۹۲: ۱؛ ۱۶۰۱: ۱؛ ۱۶۰۷: ۱؛ ۱۶۲۶: ۱؛ ۱۶۶۳: ۱؛ ۱۲۴۵۶: ۱؛ ۱۴۲۰۴: ۱؛ ۱۶۰۲۵: ۱؛ ۱۶۴۴۳: ۱؛ ۱۰۲، ۱۰۴؛ ۱۷۷۴: ۵؛ ۱۸۵۹۵: ۳، ۹۱؛ ۱۸۷۱۶: ۱؛ ۱۸۴۵۶: ۳؛ ۲۸۱۰۶: ۱؛ ۴۴۷۲۴: ۱؛ ۴۴۱۹۳: ۱۴؛ ۶۶۸۶۱: ۳-۵؛ محبوب فریمانی و طلایی، ۱۴۰۰: ۵۴، ۹۲، ۹۵، ۱۲۳).

ردیف	زنان شاغل بر اساس اسناد	سجع مهر
۱	کربلایی فاطمہ بنت رحیم، بیماردار دارالشفاء	سجع مهر: فاطمہ (مهر ۱۳۳۱ق)
۲	بی بی کوچک بیگم، بیماردار دارالشفاء	کوچک بیگم (۱۳۱۱)
۳	حجی بی بی فاطمہ سلطان بنت محمد علی، پرستار زن دارالشفاء	کنیز فاطمہ حجی بی بی (مهر ۱۳۳۳ق) 
۴	کربلایی زهرا بنت ابراهیم، پرستار زن دارالشفاء	زهرا (؟)
۵	نہ نہ خانم ضابطہ مسجد ریاض	ضابطہ مسجد زنانه (؟)
۶	کربلایی شہربانو، ضابطہ مسجد زنانه	عاجزہ خدمہ مسجد زنانه شہربانو (؟)  
۷	بنفشہ کنیز دارالشفاء	بنفشہ کنیز سرکار (؟)

۸	کربلایی طاووس بنت حسن خان، پرستار دارالشفاء	طاووس (مهر ۱۳۲۹ ق)
۹	میرزا باجی، نویسنده مهد علیا	میرزا باجی (مهر؟)
۱۰	آمنه، ضابطه مسجد زنانه	آمنه حب رضا است (مهر؟)
۱۱	عتیقی، اختر بی بی، متولیه موقوفه خواجه عتیق علی	اختر بی بی بنت محمد العتیقی (مهر؟) 
۱۲	زهره بانو، بیمار دارالشفاء آستان قدس (دوره افشاریه)	زهره بانو (مهر؟)
۱۳	حجی بی بی رخت شوی دارالشفاء	حجی بی بی (مهر؟)
۱۴	امینه، ضابطه مسجد زنانه (۱۳۱۲ ق)	امینه ضابطه (مهر ۱۳۰۲ ق). 
۱۵	حجی خانم، ملاباشی	ملاباشی (مهر؟)
۱۶	امینه صغرا، نایب الخدمه شرف السلطنه خادمه ضریح	امینه صغرا (مهر ۱۳۱۸)

تنها تفاوتی که مهرهای زنان دوره پهلوی را از دوره قاجار متمایز می‌سازد، برخورداری از نام خانوادگی برای آن‌هاست. با توجه به این موضوع، برخی زنان با وجود داشتن نام خانوادگی، در سجع مهرشان، فقط اسمشان حک شده است. به نظر می‌رسد، داشتن نام خانوادگی در دوره پهلوی اول، هنوز چندان مورد توجه نبوده است. البته همانطور که گفته شد، این موارد شامل همه مهرها نمی‌شود. (جدول ۲)

جدول ۲: معرفی برخی از زنان شاغل به همراه مهرشان در دوره پهلوی اول (ساکماق، ۱۳۸۴: ۴۵۱۷۸؛

۴۵۵۳۰؛ ۲۷۱؛ ۶۹۸۶۲؛ ۹۸؛ ۹۴۲۳۳؛ ۱۰؛ ۱۳۸۴۳۹؛ ۱۴).

ردیف	زنان شاغل در دوره پهلوی	سجع مهر
۱	ظریف تبریزیان، ستاره، پرستار دارالتربیه شاهپور	ستاره (مهر؟)
۲	معصومه، پرستار زن پرورشگاه رضوی	معصومه (مهر؟)
۳	شاه باجی، پرستار زن شب پرورشگاه شاهرضا	شاه باجی (مهر؟)
۴	صغرا، رخت شوی بیمارستان شفای رضوی	(صغرا مهر؟)
۵	فیضیان، رخساره، مأمور نظیف و آبدارخانه	رخساره (؟)
۶	صباعی، رقیه، رخت شوی بیمارستان شاهرضا	رقیه صباعی (مهر؟)
۷	ثابتی، ربابه، اطوکش	ربابه (مهر؟)
۸	نه نه جان، پرستار زن بیمارستان شفای رضوی	نه نه جان (مهر ۱۳۴۵)
۹	بهشتی، معصومه، آبدار بیمارستان شاهرضا	معصومه (؟)
۱۰	حاجیه بی بی، کمک پرستار بیمارستان شاهرضا	حاجیه بی بی (؟)

مهر زنان قشر متوسط و پایین جامعه

مهر این قشر از زنان در اسناد آستان قدس رضوی، عبارت است از مهر زنان زوار خارجی و داخلی، مجاورانی که از آستانه درخواست کمک کرده و یا زنانی که مستمری و شهریه مقرری، وظیفه و موجب پدر و یا همسرشان را دریافت کرده و سند قبض وصول را ممهور نموده اند. مضامین و نقوش این گونه مهرها نیز، بسیار ساده و بیشتر به اسم کوچک وگاهی با سیادت و شهرت اسمی و اغلب با لقب همراه است. با رواج امضاء در دوره پهلوی، کاربرد آن برای عموم زنان، جهت تأیید سند نیز رایج شد. در مواردی نیز، امضاء به همراه مهر درج شده است. (ساکماق، ۱۳۸۴: ۱؛ ۱۷۶۵۰؛ ۲۰؛ ۱۷۳۸۱؛ ۱؛ ۱۶۳۸۱؛ ۹۱)

تجزیه و تحلیل مهر زنان بر اساس اسناد آستان قدس رضوی

تفاوت بین مهر زنان و مردان در ادوار مختلف

مهر زنان دربار و زنان متمول جامعه، همانند مهر شاهان و شاهزادگان، از نقوش و اشکال زیبا و باکیفیتی برخوردارند. سجع مهر این اشخاص، به دلیل این که افرادی باسواد و اهل خواندن قرآن، کتاب و شعر بودند، عبارات موزون فارسی و گاهی عبارات عربی یا آیه ای از قرآن مشاهده می شود. شکل مهرشان بیضی، چهارگوش، چهارگوش محرابی یا تاج دار، به خط نستعلیق و محل درج مهر آنان، سمت راست بالای سند است. (ساکماق، ۱۱۳۴۹۱؛ ۱؛ ۱۱۳۴۹۲) جنس مهر این قشر از زنان، انواع سنگ های قیمتی مانند عقیق، یشم و زمرد است، زیرا درجه سختی این آلیاژ و سنگ ها مناسب حکاکی است. قاب مهرها نیز، بیشتر از طلا و نقره ساخته می شد. برای نمونه، مهرهای مهدعلیا و شکوه السلطنه با تزئینات بیشتر بیرونی نظیر میناکاری و فیروزه کوبی و مرصع کاری است. (محمدی زاده، ۱۳۹۹: ۸)

بنا به گفته محمدی زاده، رایج ترین مهرها، حک اسم به تنهایی بر روی مهر است که بر روی سنگ عقیق یا آلیاژ برنج حک شده است. این نوع مهر، در بین بانوان بلندمرتبه و متمول استفاده می شده است. نقش آن ها بر روی برخی از اسناد وکالت نامه، اجاره نامه که مالک زن بود، دیده می شود. از آنجایی که نام شخص بر روی مهر حک شده است، متناسب ترین فرم برای سنگ یا فلز آن شکل بیضی بوده است. (همان: ۷)

شکل: شکل مهرها به مقام و منزلت اجتماعی و اقتصادی، اعتقادات مذهبی و فرهنگی و سلیقه صاحب مهر بستگی دارد، که توسط سازنده مهر اجرا می شود. (همان: ۸) مهر عموم زنان در اسناد آستان قدس رضوی، به ویژه در دوره قاجار، دارای شکل های بیضی، چهارگوش و اغلب دایره به صورت کوچک و متوسط است. از بین ۵۱۰ شماره اموالی، فقط دو مورد از مهر زنان به صورت هشت ضلعی (ساکماق، ۱۶۶۲۱: ۶۷)، یک مورد چهارگوش محرابی (ساکماق، ۱۶۲۶: ۵، ۳)، یک مورد لوزی (ساکماق، ۱۲۸۳۴۹: ۱)، یک مورد ترنجی (ساکماق، ۱۶۹۸۷: ۵) و یک مورد به صورت اشکی (ساکماق، ۱۶۵۹۵: ۶) دیده شد که تعداد آن در مقایسه با مهر مردان بسیار کمتر است. این مهرها مربوط به زنان قشر متوسط بوده است. سه نمونه مهر بدون اضلاع وجود دارد که مربوط به دوره پهلوی است. (ساکماق، ۶۶۸۶۱: ۳؛ ۹۹۷۵۲: ۷۲؛ ۶۶۳۳۰: ۹)

محل مهر: محل مهر زنان در قبض وصول و عریضه ها، گوشه سمت راست یا چپ پایین سند، در برخی از عریضه ها پشت سند و در اسناد پرداخت مواجب در وسط سند، هم ردیف با مهر مردان قرار دارد. مهر زنان نیز مانند مهر مردان، بیشتر از راست به چپ و اغلب از پایین به بالا و اکثراً به خط نستعلیق حک شده اند (ساکماق، ۱۸۵۹۵: ۳؛ ۱۱۱۹۰۳: ۱)، اما خطوط طغرا

(ساکماق، ۱۸۰۰۶: ۱۱۶) و کوفی (ساکماق، ۱۸۲۶۹: ۳) نیز، در تعداد انگشت شماری از مهرها یافت شد. سمت پایین مهر بیشتر زنان، همانند مهر مردان نیز، تاریخ وجود دارد. (ساکماق، ۱۷۱۳۲: ۱؛ ۱۷۸۸۵: ۱۱) همچنین در بخش بالایی برخی از مهرها، عباراتی مبنی بر تأیید مطالب سند، نوشته شده که تعداد آن‌ها نسبت به مهر مردان، بسیار کمتر است. (ساکماق، ۵۵۸۸۹: ۱) در بین مهرهای زنان، فقط دو نفر به عنوان شهود سمت راست سند را مهور کرده‌اند. البته مهر مردان در کنار مهر آنان نیز وجود دارد. (ساکماق، ۵۵۶۸۰: ۱؛ ۵۵۸۴۴: ۱)

نقوش مهر: به طور کلی نقوش به کار رفته در مهر زنان، ساده‌تر از مهر مردان به نظر می‌رسد و تزئینات آن‌ها شامل، طرح‌های ساده خطایی و اسلیمی گل در زمینه و در تعداد انگشت شماری تزئینات حاشیه، به صورت سفید و سیاه و گاهی رنگی وجود دارد. (ساکماق، ۶۶۸۶۱: ۳؛ ۶۶۳۳۰: ۹؛ ۹۹۷۵۲: ۷۲) تعداد محدودی از مهرهای زنان، تصویری هستند. در برخی از این مهرها، نام شخص در گوشه‌ای از مهر حک شده است. این مهرها متعلق به زنان طبقه متوسط جامعه بوده است که بر روی برنج حکاکی می‌شده است. (محمّدی‌زاده، ۱۳۹۹: ۸) در پژوهشی دیگر تصویر زن در مهر بیضی ایستاده دیده می‌شود، ولی نام صاحب مهر مشخص نیست. (پاشایی، ۱۳۹۹: ۲۷) در اسناد آستان قدس رضوی در این دوره مهر تصویری از زنان یافت نشد. (تصویر ۴)



تصویر ۴: نمونه شکل‌ها، نقوش، خطوط و سجع مهرهای زنان

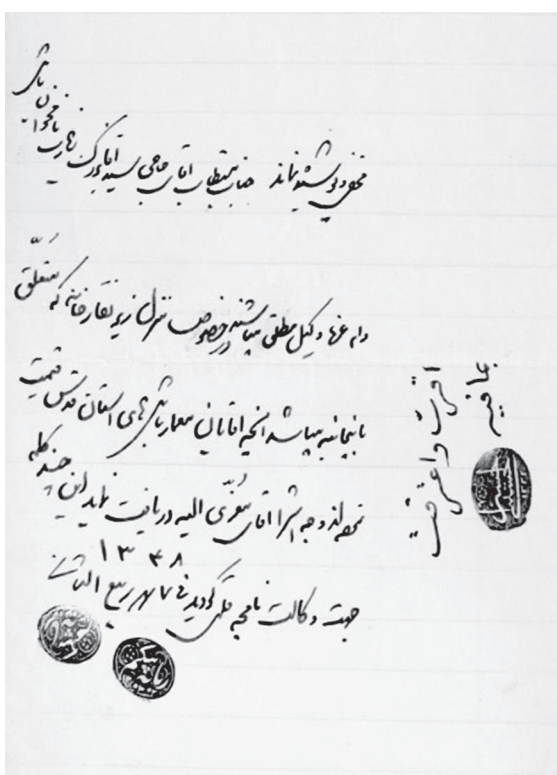
در بیشتر سجع مهر زنان، فقط نام و در برخی موارد به سیادت آن‌ها نیز اشاره شده است. (ساکماق، ۱۶۷۵۸: ۲۰؛ ۱۶۷۶۷: ۱۲) همچنین پسوند و پیشوندهای اسمی که نشان‌دهنده

سیادت آنهاست، در مهرها مشاهده می‌شود. برای نمونه، سیده فاطمه بیگم الحسینی (ساکماق، ۱۶۵۲۵: ۷۹؛ ۱۶۵۷۶: ۲۸) یا بی بی سادات (ساکماق، ۱۰۵۵۴۶: ۵) همچنین القاب در تعداد انگشت شماری از این مهرها وجود دارد که نسبت به مهر مردان بسیار کمتر است. همچون احترام الدوله (ساکماق، ۱۳۳۷۳۳: ۱)، عقیف السلطنه (ساکماق، ۱۵۵۸۴۴: ۱)، تاج الخواتین (ساکماق، ۱۸۰۴۱: ۱۱)، فخرالحاجیه (ساکماق، ۱۸۳۰۶: ۵)، ولی القاب عام مثل حاجیه یا حجی بی بی به تعداد بیشتری در مضمون مهرها دیده می‌شود. در سجع گاهی در تأسی به حضرت فاطمه (س) و حضرت زینب (س) و شهربانو مادر حضرت ابوالفضل عباس (ع) عباراتی آورده‌اند که نشان‌دهنده اعتقاد راسخ آنان به دین مبین اسلام و مذهب تشیع است. به چند نمونه از آن‌ها در ذیل اشاره می‌شود: کنیز فاطمه مرضیه (ساکماق، ۱۶۰۵۸/۶۲)، کنیز فاطمه بی بی (ساکماق، ۲۴۳۲۶: ۳۵)، گل‌چهره فاطمه (ساکماق، ۲۴۳۲۶: ۵۶)، کنیز فاطمه زهرا بیگم (ساکماق، ۲۴۲۲۵: ۱۳)، یا فاطمه ۱۲۷۱ (ساکماق، ۲۴۴۷۲: ۱)، کنیز حضرت زهرا کمینه بلقیس است ۱۲۸۰ق (ساکماق، ۲۴۳۲۶: ۲۰)، شهربانو ام‌المؤمنین (ساکماق، ۱۶۹۲۱: ۱۲۹)، بفریاد کنیز حضرت فاطمه رسد زینب (ساکماق، ۱۷۴۴۰: ۴)، کنیز فاطمه خدیجه ۱۳۱۵ق (ساکماق، ۱۷۹۹۱: ۱۳)، کنیز فاطمه صغرا (ساکماق، ۱۷۲۸۰: ۷۲)، کنیز فاطمه سکینه ۱۳۲۰ق (ساکماق، ۱۷۲۸۲: ۱۲)، حجی بی بی کنیز فاطمه. (ساکماق، ۱۶۲۶: ۳، ۵) این موضوع نشان می‌دهد زنان در مدح و ستایش ائمه و تأسی به آنان در سجع مهرشان، نگاه جنسیتی داشته‌اند، به طوری که در بررسی اسناد، فقط دو نمونه مهر وجود دارد که سجع آن در تأسی به امام رضا (ع) است و دلیل آن هم وجود مضجع مطهر امام رضا (ع) در مشهد مقدس است. در سندی چنین آمده است: معصومه خاتون بابت شهریه ۱۰ مَن گندم و ۱۳ هزار وجه نقد دریافت کرده و سند را ممهور نموده است (ساکماق، ۱۶۶۲۱: ۶۷) مهر او به صورت هشت ضلعی فاقد تزئینات با سجع «معصومه کنیز رضا» است. مهر بیضی شکل دیگری دارای تزئینات ساده با سجع «آمنه حب رضا است» نیز وجود دارد. (ساکماق، ۱۸۵۹۵: ۳)

در مهر زنان، کلمات و واژه‌هایی مبنی بر خضوع و خشوع در برابر خداوند، بسیار اندک و انگشت شمار است، در حالی که در سجع مهر مردان بیشتر از این واژه‌ها مشاهده می‌شود. برای نمونه، در سند شماره ۱۵۵۶۱۱: ۱، آمده: «عبدہ جهان بنت قمر فاطمه (مهر؟)» و «هوصح زهرا سلطان» (ساکماق، ۱۶۹۸۷: ۵)، «عبدہ مریم» (ساکماق، ۱۶۹۸۷: ۵۰؛ ۱۲۸۳۴۹: ۱-۲)، عبدہ زینب خانم. (ساکماق، ۲۸۱۹۹: ۱) در سجع مهر زنان قشرهای متوسط و پایین جامعه دوره

قاجار و پهلوی، آیات، احادیث، دعا و عبارات موزون بسیار کم و فقط دو نمونه مهر یکی مربوط به دوره صفویه و دیگری به دوره افشاری وجود دارد. مهری به تاریخ ۱۰۲۴ ق با سجع «محمد رسول الله عبده شاه موجود» (ساکماق، ۲۸۶۴۵: ۷۳) و مهر دیگر «یا رب بحق بسم الله، نصیب رقیه کن بیت الله» که در سندی به تاریخ ۱۱۶۲ ق آمده است.

در برخی از اسناد، زنان همچون مردان برای تأکید بیشتر، دوبار سند را ممهور نموده‌اند. برای نمونه، مهر صاحب بیگم الطباطبایی (مهر؟) به صورت بیضی و بدون تزئینات مربوط به دوره قاجار، دو بار در سند تکرار شده است. نمونه دیگر، ربابه بیگم، پایین سند وکالت نامه را دو بار مهر زده و سجع مهرش «ربابه بیگم» به صورت بیضی متوسط و تزئینات اسلیمی است. (ساکماق، ۱۹۴۹۵: ۱؛ ۱۶۴۰۹: ۱۶۹؛ ۱۶۳۵۱: ۹۹؛ ۱۶۳۱۸: ۱۸۳؛ ۱۶۳۹۶: ۴). (تصویر ۵)



تصویر ۵: نمونه سند مربوط به تکرار مهر

در برخی از اسناد قبض وصول و عریضه‌ها، مهر زنان در سمت چپ پایین سند و در پشت آن نیز تکرار شده، اما در تعدادی از عریضه‌ها مهر زنان، فقط در پشت سند درج شده است. (ساکماق، ۱۷۴۱۲: ۱۱۲؛ ۱۶۹۹۲: ۹۱) سه نمونه سند از اسناد دوره قاجار، مربوط به دریافت

شهریه زنی روسی است که به دین مبین اسلام گرایش یافته و نام خود را به سکینه، تغییر داده است. او گوشه سمت چپ پایین سند را با نام جدید خود، ممهور نموده است. از این فرد در سند به عنوان جدیدالاسلام یاد شده است. اکنون یک نمونه سند در ذیل معرفی می شود: «شهریه هذه السنه این داعیه ضعیفه و اطفال روسی جدیدالاسلام که دوماهه مرحمت شود. مبلغ دو تومان و ۵۰۰۰ دینار نقد و ۳۰ من گندم» به او پرداخت شده و پشت سند را به عنوان تأیید، مهر نموده است. سجع مهرش «کنیز فاطمه سکینه ۱۳۱۱ق» به صورت بیضی بدون تزئینات است. چنین به نظر می رسد، کمک های آستانه به افراد غیرمسلمان تعلق نمی گرفته است. (ساکماق، ۱۶۸۹۲: ۳۷؛ ۱۶۹۷۴: ۳؛ ۱۷۰۳۸: ۱۴) درسندی مربوط به دوره قاجار، همسر مطلقه یکی از صاحب منصبان آستان قدس به نام میرزا مسیح نایب الوزاره، حقوق همسرش را به جهت مهریه خود، از آقاخان تحویلدار کل آستانه دریافت و سند را مهر نموده است. مضمون سند بدین شرح است: «الواصل، از بابت حقوق مقرب الخاقان میرزا مسیح نایب الوزاره به توسط معتمد دربار همایون که در حق کمینه عیال مطلقه مشارالیه، بابت حق الصداق همه ساله مرحمت می شود. ۳۶ تومان نقد و نه خروار گندم» مهر او به صورت بیضی متوسط با سجع «علیه عالیّه ۱۳۰۰» است. (ساکماق، ۱: ۱۷۵۳۱)

تحقیق بر اسناد فوق نشان می دهد، بیشتر زنانی که موجب، وظیفه، مستمری، مقرری و شهریه به صورت نقدی و جنسی از آستان قدس دریافت کرده اند، از نزدیکان کارکنان و صاحب منصبان آستانه بوده اند که پس از فوت آنان حقوق دریافت و سند را ممهور می کردند. در ذیل به چند نمونه از اسناد فوق اشاره می شود. لازم به ذکر است در برخی موارد، از بابت خدمت خودشان در آستانه، حقوق دریافت کرده اند. در متن سند آمده است: صبیّه مرحوم نایب التولیه و عیال شمس الاطباء ده تومان نقد و سه خروار گندم بابت موجب دریافت کرده و سند را مهر نموده است. (ساکماق، ۱۷۴۰۴: ۶) مهر او به صورت بیضی و تزئینات اسلیمی با سجع «عصمت سلطان بیگم الحسینی ۱۳۱۶» است. همچنین در سند دیگری آمده است: «الواصل. به توسط اولیای آستان قدس از بابت موجب هذه السنه عیال مرحوم مغفور خلد آشیان، نایب التولیه تاب ثراه، نقد شش تومان و ۶ هزار دینار و جنس گندم دو خروار». او گوشه پایین سند را مهر کرده است. مهر او به صورت ترنج و تزئینات ساده با سجع «هوصح زهرا سلطان» است. (ساکماق، ۱۶۹۸۷: ۵۰) همچنین عطار صبیّه معتمد التولیه (ساکماق، ۱۷۸۲۶: ۸)، بی بی عزرا صبیّه میرزا مسیح مستوفی بابت مستمری (ساکماق: ۱۸۱۰۰: ۱۱)،

تاج خانم صبیّه معتمدالتولیه (ساکماق، ۱۸۳۳۵: ۸)، بیگم آغا صبیّه میرزا موسی صدرآستانه (ساکماق، ۱۸۳۹۸: ۵۷)، لایلا همشیره زاده کلبعلی دربان باشی (ساکماق، ۲۱۵۴۱: ۷۸)، صاحب بیگم صبیّه میرزا ناظر بابت مستمری (ساکماق، ۲۲۲۰۲: ۵)، خانم تاج صبیّه میرزا احمد معتمدالتولیه وزیراعظم (ساکماق، ۲۲۵۷۵: ۹)، آغا بیگم صبیّه میرزا حسین ناظم تعمیرات بابت مستمری و غیره. (ساکماق، ۲۹۹۱۰: ۱) با توجه به این که خدمت موروثی در آستانه وجود داشته و کارکنان معمولاً فرزند پسر ارشد و اصلح خود را جایگزین شغلشان یا هر شغل دیگری درآستانه می کردند، اما در مورد زنان چنین جریانی دیده نشد. فقط با بررسی اسناد فوق این احتمال وجود دارد، زنانی که مواجب دریافت کرده اند، گویا جهت خدمتشان درآستانه این مبلغ را دریافت کرده اند، نه از جهت خدمت پدرشان.

در برخی از اسناد دوره قاجار نیز مانند ادوار قبل، شاهد مهر مردان به نیابت از زنان هستیم. برای نمونه در سندی مربوط به شهریه استمراری در وجه عیال مرحوم ملا ابراهیم ولد ابوالقاسم خوشنویس، مهر او با سجع «یا ابوالقاسم» درج شده است (ساکماق، ۱۶۳۱۸: ۵۷) یا در سندی که مربوط به عیال کربلایی وحدت است، مهر همسرش با «سجع قد اتاک بوحدت ۱۳۱۶» وجود دارد. (ساکماق، ۱۶۷۶۷: ۱۵) از این موارد در اسناد، زیاد دیده می شود که دلیلی بر عدم اعتبارسنجی مهر زنان به دلیل حضور کمتر آنان در اجتماع است. در پایان نوشته مصالحه نامه فاطمه بیگم مربوط به دوره قاجار، مهری بیضی شکل با سجع «رجب بن محمد حسن ۱۲۷۷ق» وجود دارد و پسر فاطمه بیگم به نیابت از مادرش سند را ممهور نموده است، اما فاطمه بیگم مهرش را در سمت راست سند، به عنوان شهود درج کرده است. مهر او به صورت هشت ضلعی متوسط و تزئینات اسلیمی با سجع «کنیز فاطمه فاطمه بیگم ۱۲۸۷ق» بوده و بالای مهر نیز این عبارت آمده است: «آنچه در متن نوشته شده به امضای این جانبه نیست».

(ساکماق، ۵۵۶۸۰: ۱) با توجه به مضمون سند به نظر می رسد، معامله با زن در محاکم شرعی مورد قبول نبوده و می بایست یک نفر مرد به نیابت از او، سند را ممهور می کرد یا این که علاوه بر مهرخانم، مهرآقا نیز باید درج می شد. در این رابطه چند سند دیگر وجود دارد که مؤید تأیید مطلب فوق است. (ساکماق، ۱۷۴۱۲: ۵؛ ۱۸۰۰۶: ۶۴) البته این موضوع شامل مهر زنان درباری و زنان متمول و با سواد جامعه نمی شود. برای مثال، در سندی، مصالحه نامه مرضیه خانم صبیّه میرزا محمدخان مستشار دیوان، جهت فروش عمارت ملکی خود با نصرت الله خان است. مهر او در پایین اسمش در صدر سند، به صورت بیضی متوسط و بدون تزئینات درج

شده است. (ساکماق، ۵۵۸۱۷: ۱) با توجه به این که جای مهر برخی از شهود و حاکم شرع در این سند پاره شده، به نظر می‌رسد، این سند باطل شده باشد، زیرا از قدیم چنین رسمی برای باطل نمودن اسناد معمول بود. سند دیگری که مربوط به تقسیم ارث است. وراثت پایین سند را مهور نموده‌اند و طوبی مادرشان سمت راست سند را به عنوان شهود مهر کرده است. (ساکماق، ۵۵۸۴۴: ۱)

در سندی، سجع مهر «فاطمه سلطان بیگم رضویه» (ساکماق، ۱۶۷۵۸: ۲۰) و سندی با سجع «علویه الرضویه» نشان می‌دهد (ساکماق، ۱۶۸۱۶: ۱۱)، حکاکان در حکاکی مهر زنان، به جنسیت آنان نیز توجه داشته، خود را ملزم به گذاشتن تایی تأنیث در سجع مهرها می‌دانستند؛ اگرچه در بیشتر اسناد در رابطه با سیادت افراد، به این نکته توجه نشده است. همچون زینب الرضوی (ساکماق، ۱۷۶۵۰: ۲) و فاطمه الرضوی (ساکماق، ۱۶۷۶۷: ۱۲) به نظمی رسد، رعایت تایی تأنیث، فقط در رابطه با سیادت رضوی کاربرد داشته و در سایر موارد خوشایند نبوده است. دلیل دیگر این که با آوردن پسوندها و پیشوندهای اسمی در رابطه با سیادت افراد، دیگر نیازی به رعایت این موارد نیست. مثل «سیده فاطمه بیگم الحسینی یا بی بی فاطمه». سندی مربوط به مصالحه زبیده خاتون با منیراعظم، همسر آصف السلطنه است. مهر زبیده به شکل دایره متوسط در پایین سمت راست بالای سند، با سجع «اختر برج سعادت زبیده ۱۳۲۱ق» درج شده و متن سند بدین شرح است: «حضور یافت در محضر شرع، خدارت و طهارت دستگاه، زبیده خاتون معروف به عروس صبیئه عباسقلی بیک مصالحه شرعی نمود، با علیّه عالیّه متعالیه، خانم منیراعظم همسر آصف السلطنه». او بعد از دریافت وجه، سمت راست بالای سند را مهور و بالای مهر نوشته است: «بتوسط حضرت علیّه عالیّه از خانم منیراعظم دام شوکته مبلغ ۲۱۵ تومان وجه نقد بابت مال الصلح واصل و عاید علیاجاه محترمه زبیده خانم گردید. فی چهارم شهر ذیقعد الحرام ۱۳۴۵. مهر شهود الف: محمد جعفر (؟)؛ ب: مهر حاکم شرع: محمدرضا الحسنی الحسینی (؟). (ساکماق، ۵۵۸۸۹: ۱)

بیشتر نام‌های به کاررفته در سجع مهر زنان، با توجه به اسناد آستان قدس رضوی، نام‌های عربی است. این اسامی گاهی به صورت ترکیبی با واژه‌های فارسی یا ترکی به کاررفته رفته‌اند. در مواردی نام‌ها با پسوند و یا پیشوندهای اسمی مثل بیگم (واژه ترکی به معنای خانم) همراه است. اکنون به چند نمونه از آن‌ها در ذیل اشاره می‌شود. فاطمه (ساکماق، ۱۷۳۶۹: ۶)، آسیه بیگم (ساکماق، ۱۶۳۱۸: ۳۵)، زبیده السلطان بیگم (ساکماق، ۱۷۲۶۳: ۵)، فاطمه نساء

(ساکماق، ۷۹۷۲۸: ۲)، سکینه (ساکماق، ۱۷۲۸۲: ۱۲)، زینب (ساکماق، ۱۷۴۴۰: ۴)، خدیجه (ساکماق، ۱۷۹۹۱: ۱۳)، زهرا (ساکماق، ۲۴۲۶۶: ۴)، زهراسلطان (ساکماق، ۱۶۹۸۷: ۵)، زهرا بیگم (ساکماق، ۱۷۱۵۹: ۹)، شهربانو (ساکماق، ۱۷۱۱۵: ۴)، صغرا (ساکماق، ۱۷۲۸۰: ۷۲)، کبری (ساکماق، ۴۵۵۳۰: ۲۷۱)، خیرالنسا (ساکماق، ۲۸۶۶۲: ۳)، مریم (ساکماق، ۱۷۳۰۹: ۹)، ام‌کلثوم (ساکماق، ۱۶۹۹۲: ۹۱)، آمنه (ساکماق، ۱۸۱۰۰: ۱۱)، زهره‌بانو (ساکماق، ۳۰۴۰۰: ۶)، حاجیه بی‌بی‌آقا (ساکماق، ۱۷۹۷۹: ۱)، طوبی (ساکماق، ۱۵۵۶۱۹: ۱)، طوبی بیگم (ساکماق، ۱۷۴۷۵: ۱)، شرف (ساکماق، ۱۹۴۴۵۵: ۱)، اشرف (ساکماق، ۸۲۰۵۹: ۳۰)، هاجر (ساکماق، ۱۸۲۸۵: ۲۵)، علویه (ساکماق، ۱۲۳۰۶۱: ۱)، لیلا (ساکماق، ۱۸۰۰۶: ۶۴)، ام‌لیلا (ساکماق، ۱۶۳۱۸: ۱۸۱)، لیلا (ساکماق، ۲۱۵۴۲: ۷۸)، بی‌بی‌آغا (ساکماق، ۱۷۳۰۹: ۳)، هاجر بیگم (ساکماق، ۱۷۶۴۴: ۲۷)، مرضیه (ساکماق، ۱۷۴۴۰: ۱)، رقیه (ساکماق، ۷۳۸۵: ۷۸)، معصومه بیگم (ساکماق، ۱۷۶۵۴: ۱۶)، قمرسلطان (ساکماق، ۱۷۷۸۶: ۳)، مخلوله (ساکماق، ۵۵۵۸۲۹: ۱)، امینه بیگم‌آغا (ساکماق، ۱۳۸۴۸۲: ۳۶)، عصمت (ساکماق، ۱۴۲۶۵: ۲۴۶)، عصمت سلطان بیگم (ساکماق، ۱۷۴۰۴: ۶)، عزرا (ساکماق، ۱۷۴۷: ۱)، عزت‌الحاجیه (ساکماق، ۱۵۵۶۱۹: ۱)، مریم بیگم (ساکماق، ۱۶۳۳۵: ۳۷)، مریم (ساکماق، ۱۲۳۴۹: ۱-۲)، حسنیه (ساکماق، ۱۸۳۰۶: ۲۶)، زبیده (ساکماق، ۱۷۴۱۲: ۵)، بتول (ساکماق، ۱۸۳۰۶: ۱)، ربابه (ساکماق، ۵۵۷۵۲: ۱)، حورالعین (ساکماق، ۱۶۵۷۰: ۶۴)، تاج‌الخواتین (ساکماق، ۱۸۰۴۱: ۱۱)، حلیمه (ساکماق، ۴۵۱۷۸: ۱)، فاطمه سلیمه (ساکماق، ۱۸۰۰۶: ۶۳)، زلیخا (ساکماق، ۱۴۱۳۷۷: ۷)، زمزم بیگم (ساکماق، ۱۰۶۳۸۱: ۱)، فاطمه سلطان (ساکماق، ۱۷۳۹۵: ۱۸۸)، بی‌بی بیگم (ساکماق، ۱۷۴۳۳: ۱۰)، احترام (ساکماق، ۱۳۷۳۳: ۱)، شریعت‌خانم (ساکماق، ۱۰۶۳۷۹: ۳)، طاهره (ساکماق، ۱۰۶۳۷۳: ۴)، امینه مریم (ساکماق، ۱۶۵۲۵: ۱۰۳)، معصومه خاتون (ساکماق، ۱۶۶۲۱: ۶۷)، جاریه (ساکماق، ۲۴۳۲۴: ۵۴) و غیره.

اسامی ایرانی در سجع برخی از مهرهای زنان نیز مشاهده می‌شود. این نام‌ها در مواردی با پسوند و پیشوندهای عربی، فارسی و ترکی مانند نمونه‌های ذیل همراه است: کوکب (ساکماق، ۱۴۲۶۵: ۲۴۶)، نورجهان (ساکماق، ۴۹۲۰: ۹۹)، ملک جهان (ساکماق، ۱۵۵۶۱: ۱)، خانم‌آغا (ساکماق، ۱۶۳۸۱: ۱۰۲)، اردیبهشت (ساکماق، ۱۶۵۵۳: ۹۵)، آغاییگم (ساکماق، ۱۷۷۴۵: ۸)، گوهرسلطان (ساکماق، ۱۶۹۷۷: ۸۷)، زرین تاج (ساکماق، ۶۶۳۳۰: ۷-۹)، گوهر (ساکماق، ۱۶۱۱۳: ۳)، شکر (ساکماق، ۲۴۵۳۴: ۲)، صاحب بیگم (ساکماق، ۲۲۲۰: ۵)،

شیرین جان (ساکماق، ۲۴۳۳: ۸)، بلقیس (ساکماق، ۱۷۶۵۲: ۲۵)، طوران (ساکماق، ۱۸۰۵۴ : ۲)، طووس (ساکماق، ۱۶۲۶: ۵، ۷)، کوچک بیگم (ساکماق، ۱۷۷۸۶: ۱)، ماه سلطان (ساکماق، ۱۷۰۱۰: ۱۹)، سلطنت (ساکماق، ۱۰۳۶۷: ۳)، سلطان (ساکماق، ۱۶۹۷۷: ۱۷۹)، گل چهره (ساکماق، ۲۴۳۲۶: ۵۶)، ایران (ساکماق، ۱۷۶۹۷: ۳)، عطار (ساکماق، ۱۶۷۳۸: ۷)، زیورخانم، جواهر، ستاره (ساکماق، ۲۷۱: ۴۵۵۳۰)، زیورسلطان (ساکماق، ۱۷۲۶۵: ۲۷۱)، جیران (ساکماق، ۱۳۸۶۰۶: ۹۸)، ملک محترم (ساکماق، ۷۹۵۹۹: ۴۴)، ناهید (ساکماق، ۱۴۲۵۰۱: ۱)، رخساره (ساکماق، ۱۳۸۴۳۹: ۱۴)، خانم تاج (ساکماق، ۲۲۵۷۵: ۹)، فلوس خانم (ساکماق، ۱۸۴۳۲: ۷)، طوطی بیگم (ساکماق، ۱۸۴۳۸: ۲۴)، خانم بزرگ (ساکماق، ۲۴۴۷۲: ۴)، موچول خانم (ساکماق، ۵۵۷۵۲: ۱)، اختربی بی (ساکماق، ۶۶۸۶۱: ۳)، فرخنده (ساکماق، ۶۵۱۱۴: ۶)، آغاشاهزاده (ساکماق، ۱۸۰۰۶: ۲۹)، شاه باجی (ساکماق، ۴۵۱۷۲: ۲۴)، بی بی گل (ساکماق، ۱۳۸۸۴۲: ۱۸۹)، خاورسلطان (ساکماق، ۹۸۷۱۸: ۱)، بی بی خانم (ساکماق، ۱۷۴۲۰: ۱۰)، سرور (ساکماق، ۱۳۸۵۳۶: ۱۴۵)، فرنگیس (ساکماق، ۱۸۴۹۲: ۱)، فخری (ساکماق، ۱۵۷۷۳: ۱)، اقدس (ساکماق، ۱۰۶۳۷۰: ۱)، ثریا (ساکماق، ۴۵۱۵۰: ۹۲۶)، حاجیه امیرشاهزاده (ساکماق، ۶۶۷۲۸: ۳۲)، شاهزاده ملوک (ساکماق، ۶۷۲۹۵: ۵)، محترم (ساکماق، ۱۶۶۰۵: ۳۲)، نازی (ساکماق، ۲۹۷۳۵: ۱)، صاحب سلطان (ساکماق، ۱۶۶۱۲: ۹۰)، امینه بنفشه (ساکماق، ۱۸۵۹۵: ۳) و غیره است.

در میان اسناد مربوط به عریضه و درخواست‌ها، مهر تعدادی از زنان زوار (اعم از داخلی و خارجی) مشاهده می‌شود. برای نمونه درسندی، فاطمه بیگم نامی که سند را مهر نموده، اهل نجف اشرف معرفی شده است. (ساکماق، ۳۴۸۲۲: ۹) همچنین به زوار تهرانی (ساکماق، ۲۹۷۳۵: ۱)، اصفهانی (ساکماق، ۱۶۸۸۶: ۲۵)، کاشانی (ساکماق، ۱۶۰۵: ۶۳)، شیرازی (ساکماق، ۱۶۰۲۵: ۱۹) و کرمانی. (ساکماق، ۲۴۲۶۶: ۹) در میان اسامی زنان دارای مهر برخوردیم. مهرنگار نیز، ضمن معرفی چند مهر از زنان دوره معاصر، به تحلیل کوتاهی از آن‌ها پرداخته و می‌گوید «به خاطر حساسیت‌ها و موارد شرعی، معمولاً اسم خانم‌ها با پسوند و پیشوندهایی نام‌برده می‌شده است. سلطان از عناوینی است در یزد به آن دسته از خانم‌هایی اطلاق می‌شد که از شأن اجتماعی بالایی در جامعه برخوردار بوده و معمولاً حشم و خدمی داشته باشند. مثل فاطمه سلطان، بی بی کوچک، بی بی خانم».

بنا بر اسناد فوق، واژه سلطان برای تعداد زیادی از زنان، در رده‌های مختلف اجتماعی



تصویر ۷: نمونه مهر زنان فاقد اسم

زنان در مواردی به نام، سیادت، نام یا لقب پدر به همراه تاریخ در مهرشان اشاره دارند. خدیجه بیگم بنت صادق ۱۳۲۰ق (ساکماق، ۱۷۵۱۶: ۳۴)، صاحب بیگم الطباطبایی ۱۳۱۶ (ساکماق، ۱۶۲۶۲: ۴۵)، آمنه بنت خدیجه ۱۳۰۸ (ساکماق، ۱۶۰۲۵: ۱۹) از آن جمله هستند. شخص اخیر به احتمال، پدرش فوت نموده و مهرش را به نام مادرش حک نموده است. در تعداد اندکی از اسناد، اثر انگشت به جای مهر مشاهده می شود (ساکماق، ۴۵۷۳۱: ۱۲۸-۱۲۹) در سندی مربوط به دوره پهلوی، مهر نوابه علیه حاجیه امیرزاده خانم، به همراه امضاء او مشاهده می شود. (ساکماق، ۶۶۷۲۸: ۳۲) به نظر می رسد، وجود امضاء به عنوان هویت شخصی هنوز به صورت جدی مطرح نبوده است (تصویر ۸).



تصویر ۸: نمونه مهر زنان که در سجع به نام پدر، سیادت، شهرت، لقب اشاره دارد

نتیجه

اعتبار اسناد به برخورداری مهر در آن است که از گذشته تاکنون در بسیاری از اسناد مشاهده می شود. با بررسی مهرها می توان به اطلاعاتی از اوضاع هنری، اعتقادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در گذشته دست یافت. در این میان، نقش مهر زنان به دلیل حضور کمتر آنان در اجتماع، کم رنگ است، اما وضعیت زنان درباری و مرفه جامعه به دلیل این که افرادی باسواد و مهم بودند، به دلیل حضورشان در فعالیت های اجتماعی و سیاسی به مراتب بهتر

بود. اطلاعات منابع در این زمینه بسیار اندک است، به طوری که در لابه لای برخی از کتب، به سختی می توان به مهر زنان دست یافت، اما در این میان نقش اسناد حائز اهمیت است. اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی از منابع مهم، در موضوعات مختلف از جمله مهر زنان است. با بررسی اسناد فوق می توان به نقش و جایگاه زنان و مهر آنان، در گذشته آگاهی یافت. اگرچه در بیشتر اسناد مربوط به دوره صفویه و افشاریه، شاهد مهر وکیل به نیابت از مهر زنان هستیم، ولی چند نمونه مهر از این دو دوره یافت شد. با عمومیت یافتن مهر در دوره قاجار، مهر زنان نیز رواج یافت. در نهایت، در دوره پهلوی امضا جایگزین مهر شد، ولی زنان و مردانی که سواد خواندن و نوشتن نداشتند، همچنان از مهر استفاده می کردند و این روند تاکنون ادامه دارد. در دوره قاجار و پهلوی مهر زنان را می توان به چند دسته تقسیم نمود: ۱. مهر زنان درباری و زنانی که از پایگاه اجتماعی بالایی در جامعه برخوردار بوده اند. مهر این افراد که در صدر برخی از فرامین و اسناد مشاهده می شود، به لحاظ سجع و ویژگی های ظاهری، تفاوتی با مهر مردان ندارند. ۲. مهر زنان شاغل در آستان قدس رضوی با استناد به اسناد. ۳. مهر زنان عادی. با توجه به اسناد فوق، در مجموع می توان بیان داشت، مهر زنان قشر متوسط و پایین در مقایسه با مهر مردان، به لحاظ کمی و کیفی از جمله در شکل، تزئینات، سجع و محل قرارگیری مهر و میزان اعتبارسنجی آن، تفاوت هایی با مهر مردان در گذشته داشته است.

منابع

- احتشامی، محسن (۱۳۸۳). مهرهایی از جنس عشق: نگاهی گرافیکی به مهرهای دوره قاجار. تهران: کتاب خورشید.
- پاشایی، ژیل (۱۳۹۹). فرم، خط و مهرهای دوره قاجار. تهران: پویانما.
- جدی، محمدجواد (۱۳۸۷). مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- جدی، محمدجواد (۱۳۹۲). دانشنامه مهر و حکاکی در ایران. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- راوندی، مرتضی (۱۳۶۷). تاریخ اجتماعی ایران. تهران: امیرکبیر.
- طلایی، زهرا (۱۴۰۰). بررسی اسناد زنان شاغل در حرم امام رضا (ع) از دوره صفویه تا قاجاریه. مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- محمدی زاده، اکرم (۱۳۹۹). «بررسی مهر زنان در دوره قاجار». پژوهش در هنر و علوم تخصصی (شماره پیاپی ۲۸)، ۲-۱۰.
- مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۰۵ ق). تربت پاکان. قم: مرکز تحقیقات یارانه ای قائمیه اصفهان.

محبوب فریمانی، الهه و زهرا طلایی (۱۴۰۰). گزیده اسناد حضور زنان در آستان قدس رضوی از صفویه تا پهلوی اول. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

مهرنگار، منصور (۱۳۹۴). مهرنگاری تجلی معنوی زیبایی بصری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.

نویسی، عبدالحسین (۱۳۷۲). مهدعلیا جهان‌خانم، تاریخ معاصر ایران. کتاب پنجم. تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی (بنیاد مستضعفان و جانبازان).

هدایتی، محمدعلی (۱۳۴۴). آستانه ری مجموعه اسناد و فرامین. بی‌نا: آستانه ری.

اسناد

ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی).

۱۳۸۴، ۱۴۴۸، ۱۵۹۲، ۱۶۰۱، ۱۶۰۷، ۱۶۲۶، ۱۶۶۳، ۱۸۱۰، ۲۲۲۰، ۲۴۳۳، ۴۹۲۰، ۱۰۳۶۷، ۶۶۰۵، ۱۱۳۴۹؛
 ۱۲۴۵۶، ۱۲۳۴۹، ۱۳۷۳۳، ۱۳۷۷۳، ۱۴۲۰۴، ۱۴۲۶۵، ۱۴۲۶۶، ۱۵۵۶۱۹، ۱۵۵۶۱۹، ۱۶۰۵؛
 ۱۶۰۲۵، ۱۶۹۸۷، ۱۶۰۵۸، ۱۶۰۲۲، ۱۶۰۵۲، ۱۶۱۵۲، ۱۶۱۰۶، ۱۶۸۹۲، ۱۶۹۷۴، ۱۶۳۹۶، ۱۶۴۹۵، ۱۶۸۹۲؛
 ۱۶۸۸۶، ۱۶۹۷۴، ۱۶۴۰۹، ۱۶۳۱۸، ۱۶۳۵۱، ۱۶۱۵۲، ۱۶۰۵۸، ۱۶۹۹۲، ۱۶۷۶۷، ۱۶۸۱۶، ۱۶۶۲۱؛
 ۱۶۷۵۸، ۱۶۵۹۵، ۱۶۵۲۵، ۱۶۹۸۷، ۱۶۷۶۷، ۱۶۷۳۸، ۱۶۱۱۳، ۱۶۲۶۲، ۱۶۳۱۸، ۱۶۹۷۷، ۱۶۳۳۵؛
 ۱۶۵۵۳، ۱۶۵۷۰، ۱۶۴۴۳، ۱۷۰۳۸، ۱۷۰۱۰، ۱۷۱۳۲، ۱۷۷۴۵، ۱۷۴۷۵، ۱۷۴۴۰، ۱۷۷۴۰، ۱۷۰۴۱؛
 ۱۷۴۰۴، ۱۷۷۴۸، ۱۷۳۹۵، ۱۷۴۱۲، ۱۷۸۲۶، ۱۷۲۸۰، ۱۷۲۷۰، ۱۷۵۳۱، ۱۷۵۲، ۱۷۹۹۱، ۱۷۸۲۶؛
 ۱۷۶۵۰، ۱۷۳۹۵، ۱۷۴۳۳، ۱۷۱۵۹، ۱۷۱۱۵، ۱۷۶۹۷، ۱۷۲۶۳، ۱۷۳۶۹، ۱۷۲۸۲، ۱۷۸۸۵، ۱۷۹۹؛
 ۱۷۷۸۷، ۱۷۳۰۹، ۱۷۶۴۴، ۱۷۴۷۱، ۱۷۲۶۳، ۱۷۷۴۵، ۱۷۷۴۸، ۱۷۳۵۸، ۱۷۵۱۶، ۱۷۶۵۴؛
 ۱۷۷۸۶، ۱۷۲۸۲، ۱۷۷۸۶، ۱۸۱۰۰، ۱۸۰۰۶، ۱۸۷۱۶، ۱۸۵۹۵، ۱۸۷۱۶، ۱۸۳۹۸؛
 ۱۸۱۷۹، ۱۸۳۳۵، ۱۸۶۰۰، ۱۸۳۰۶، ۱۸۰۴۱، ۱۸۲۶۹، ۱۸۵۹۵، ۱۸۳۹۸، ۱۸۳۳۵، ۱۸۰۵۴، ۱۸۵۹۵؛
 ۱۸۴۳۸، ۱۸۴۹۲، ۱۸۴۳۲، ۱۸۴۵۶، ۲۱۵۴۱، ۲۰۴۳۳۱، ۲۱۵۴۱، ۲۱۵۴۱، ۲۲۲۰۲، ۲۲۵۷۵، ۲۴۲۲۵؛
 ۲۴۳۲۵، ۲۴۳۲۶، ۲۴۵۳۵، ۲۴۲۶۶، ۲۴۴۷۲، ۲۶۶۴۳، ۲۷۹۹۱، ۲۷۵۲۶، ۲۷۹۹۵، ۲۷۸۲۶؛
 ۲۸۸۱۹، ۲۸۶۶۲، ۲۸۶۴۵، ۲۸۱۹۹، ۲۸۳۶۱، ۲۸۳۲۰، ۲۸۶۱۶، ۲۸۳۶۰، ۲۸۶۰۰، ۲۸۱۰۶، ۲۸۶۴۵؛
 ۲۸۶۶۲، ۲۸۱۹۹، ۲۸۶۳۴، ۲۹۹۱۰، ۲۹۷۳۵، ۳۰۴۰۰، ۳۰۴۲۶، ۳۴۸۲۲، ۳۵۷۷۳، ۴۴۱۹۳؛
 ۴۴۱۹۲، ۴۴۷۲۴، ۴۴۷۱۲، ۴۴۶۹۵، ۴۵۱۷۲، ۴۵۱۷۸، ۴۵۵۳۰، ۴۵۱۵۰، ۴۵۷۳۱، ۴۵۸۴۴؛
 ۵۵۸۱۷، ۵۵۶۸۰، ۵۵۷۵۲، ۵۵۸۲۹، ۵۵۸۱۰۶، ۶۵۱۱۴، ۶۶۸۶۱، ۶۶۷۲۸، ۶۶۳۳۰؛
 ۶۷۲۹۵، ۶۹۸۶۲، ۸۲۰۵۹، ۹۴۲۳۳، ۹۸۷۱۸، ۷۹۵۹۹، ۱۰۱۷۴۲۰، ۱۰۶۳۷۹، ۱۰۶۳۸۱، ۱۰۶۳۷۳؛
 ۱۰۶۳۷۰، ۱۱۳۴۸۶، ۱۱۳۴۹۱، ۱۱۳۴۹۲، ۱۱۳۴۸۳، ۱۲۸۳۴۹، ۱۲۳۰۶۱، ۱۳۸۴۳۹، ۱۳۸۵۳۶،
 ۱۳۳۷۳۳، ۱۳۸۴۸۲، ۱۳۸۶۰۶، ۱۳۸۸۴۲، ۱۴۹۶۳۸، ۱۴۱۳۷۷، ۱۵۵۶۱۱، ۱۹۴۴۵۵.